

ТЕРГОВГА ҚАДАР ТЕКШИРУВ ИНСТИТУТИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТИ

Файзуллаев Зоҳид Ўралович

Ички ишлар вазирлиги Маънавий-маърифий ишлар ва кадрлар
билан таъминлаш департаменти бош инспектори

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7501147>

ARTICLE INFO

Received: 21th December 2022

Accepted: 30th December 2022

Online: 31th December 2022

KEY WORDS

Терговга қадар текширув, жиноят ишини қўзғатиш, жиноят ишини қўзғатишни рад этиш, жиноят процесси босқичи, судга қадар иш юритиш.

ABSTRACT

Мақолада терговга қадар текширув тушунчаси, олимларнинг бу ҳақидаги фикрлари, ушбу институтни жиноят процессининг алоҳида мустақил босқичи сифатида ажратиш юзасидан мулоҳазалар баён қилинган.

Мамлакатимиз Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 27 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида “Ҳар қандай демократик ислохотлар самараси, тинчлик ва тараққиётнинг асосий гарови ҳам Конституция ва Қонун устуворлиги таъминланиши билан бевосита боғлиқ. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларига амал қилинишини таъминлаш, ҳар бир шахснинг кадр-қимматини эъзозлаш биз барпо этаётган очик, эркин ва адолатли жамиятнинг ажралмас хусусиятидир”¹, дея таъкидлади.

Ҳар қандай давлатда демократиянинг асосий мезони инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг муҳофаза

қилинганлик даражаси ҳисобланади. Дарҳақиқат, ҳуқуқий демократик давлат қуришнинг асосий шarti инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилиниши ҳамда кафолатланишининг ҳақиқий тизимини яратиш ҳисобланади.

Бугунги кунда инсон ҳуқуқлари масаласига бутун дунё катта эътибор қаратмоқда. Шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида ҳам инсон ҳуқуқлари соҳасида изчил ислохотларнинг амалга оширилиши, унинг кўплаб халқаро ташкилотларга аъзо бўлганлиги ҳамда инсон ҳуқуқларига оид ҳужжатларнинг ратификация қилинганлиги мамлакатимизда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишга эътибор янада кучайганлигининг яққол далилидир.

Бу борада давлатимиз раҳбари Ш.М. Мирзиёев инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш асосий

¹ Мирзиёев Ш.М. Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир // Халқ сўзи. – 2019. – 9 дек.

вазифаси ҳисобланган ички ишлар органларининг фаолиятига ҳам алоҳида эътибор бериб келмоқда. Зеро, ички ишлар органлари Янги Ўзбекистонда тинчлик ва барқарорликни, шунингдек, фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлайди.

Сўнгги йилларда мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотлари, энг аввало, шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатларини янада кучайтириш мақсадини кўзлаётганлиги шубҳасиздир. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 августдаги “Суд-тергов фаолиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6041-сон Фармони²да давлат сиёсатининг асосий устувор йўналишларини амалга ошириш бўйича суд, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат органларининг муҳим вазифалари сифатида фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларига тажовуз қилиш ҳолатлари юзасидан зудлик билан зарур чоралар кўриш, жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатларини кўриб чиқишда сансалорлик ва бефарқ муносабатда бўлиш ҳолатларига йўл қўйганлик учун жиноий жавобгарликнинг муқаррарлигини таъминлаш, шунингдек бузилган

ҳуқуқларни тиклаш бўйича барча зарур чораларни кўриш, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг очиқлиги ва шаффофлигини таъминлаш белгиланди.

Бу эса, ўз навбатида, жиноят ишини юритишга ваколатли бўлган мансабдор шахсларнинг ҳақиқатни рўёбга чиқариш мақсадида далилларни аниқлаш, тўплаш, текшириш ва баҳолаш билан боғлиқ фаолиятида уларнинг масъулиятини янада оширишни талаб этади.

Ислохотларнинг самарадорлигини таъминлашда жиноятчиликни жиловлаш, жиноий қилмишлар учун жавобгарлик муқаррарлигини таъминлаш борасидаги ишлар муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, терговга қадар текширув амалиёти таҳлили ушбу фаолиятни амалга оширувчи органларнинг иш самарадорлигига тўсқинлик қилаётган, жиноятларни фош этишга кўмаклашувчи органларнинг холислигига салбий таъсир кўрсатаётган тизимли муаммо ва камчиликлар мавжудлигидан далолат бермоқда. Бу эса, ўз навбатида, терговга қадар текширув жараёнини такомиллаштириш борасида чора-тадбирларни амалга оширишни талаб этади.

Ушбу жараённи такомиллаштириш учун эса терговга қадар текширувнинг мазмун-моҳиятини аниқлаб олиш талаб этилади. Терговга қадар текширув тушунчаси жиноят-процессуал қонунчилигида нисбатан янги тушунча ҳисобланса-да, унинг янгилиги ушбу тушунчанинг аввал юридик адабиётларда ёки илмий нашрларда ишлатилмаганлиги билан эмас, балки,

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 августдаги «Суд-тергов фаолиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-6041-сон Фармони. Электрон манба. Кириш йўли: <https://lex.uz/docs/4939467> (мурожаат санаси: 17.11.2022 йил)

Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 6 сентябрдаги “Суриштирув институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ–442-сон Қонуни³ қабул қилиниши асосида янги мазмунга эга бўлганлиги билан боғлиқдир.

Мазкур Қонун билан жиноят процессида ишни судга қадар юритиш босқичи янги таркибий тузилишга эга бўлди, яъни ишни судга қадар юритиш босқичи терговга қадар текширув, суриштирув ва дастлабки тергов каби босқичларга бўлинди.

Шунингдек, Жиноят-процессуал кодекси⁴нинг 320²-моддасида эса “Терговга қадар текширув жиноятга оид аризалар, хабарлар ва бошқа маълумотларни текшириш, уларни кўриб чиқиш натижаси юзасидан қарор қабул қилишга доир тадбирларни, шунингдек иш учун аҳамиятли бўлиши мумкин бўлган жиноят излари, нарсалар ва ҳаракатларни мустаҳкамлаш ва сақлашга доир чораларни ўз ичига олади”⁵, дея таъкидланган. Фикримизча, кодекснинг ушбу нормасида келтирилган терговга

қадар текширув тушунчасида, бир қатор ноаниқликлар мавжуд бўлиб, уларга аниқлик киритиш учун Жиноят-процессуал кодексида терговга қадар текширувга оид таърифларга мурожаат қилиш мақсадга мувофиқ.

Ҳозирги кунда юридик адабиётларда терговга қадар текширув тушунчасига оид яқдил фикрлар мавжуд эмас. Бу эса ушбу институтнинг кўп қиррали эканлигидан далолат беради. Айрим олимлар терговга қадар текширув жараёнини жиноятларни тергов қилишнинг бир кўриниши сифатида талқин этишса⁶, иккинчи гуруҳ олимлар ишни судга қадар юритиш босқичи бўлиб, дастлабки терговдан олдин юз берадиган ҳодиса⁷ эканлиги ҳақидаги фикрни илгари суришади.

Бошқа гуруҳ олимлар эса терговга қадар текширувни маълум давлат органларининг фаолият кўриниши эканлигини эътироф этишса, яна бир гуруҳ олимлар, терговга қадар текширув аниқ тушунча бўлиб, жиноят процессининг мустақил босқичи эканлигини таъкидлайдилар⁸.

³ Ўзбекистон Республикасининг “Суриштирув институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” 2017 йил 6 сентябрь ЎРҚ–442-сон қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами-2017. – 36-сон- 943-модда.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. Электрон манба. Кириш йўли: <https://lex.uz/docs/111460> (мурожаат санаси: 17.11.2022 йил).

⁵ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. Электрон манба. Кириш йўли: <https://lex.uz/docs/111460> (мурожаат санаси: 17.11.2022 йил).

⁶ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.1. Таҳрир ҳайъати: М.Аминов, Б.Аҳмедов, Ҳ.Бобоев ва бошқ. – Т., 2000. – Б. 736.

⁷ Рашидов Б.Н. Терговга қадар текширув: Маърузалар курси / Масъул муҳаррир юридик фанлар доктори, профессор М.А.Ражабова. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018. – Б.149; Danie Kloppers herstellende geregtigheid in gevalle. Litnet Akademies, Joernaal vir die geesteswetenskappe, 14 (1) 345-373, 2017.; KL.De Klerk. The role of the victim in the criminal justice system/How victims rights extension led to restorative justice. University of Pretoria, 2013. P145

⁸ Иноғомжонова З.Ф. Жиноят процесси. Умумий қисм. – Т., 2008. – Б. 285; Умарханов А.Ш. Одил судловга кўмаклашувчи шахслар хавфсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий чоралари. –Т., 2005. – Б.76.; Чутбоев М.Р. Гумон қилинувчи ва айбланувчи ҳуқуқларини чеклашнинг халқаро тажрибаси: Ўқув қўлланма. –Т.,2014. – Б.77.

Фикримизча, юқорида келтирилган фикрларда олимлар терговга қадар текширув босқичининг таркибий тузилишига тегишли жараёнларни акс эттирган бўлса-да, ушбу фикрлар бугунги кундаги терговга қадар текширувнинг моҳияти ва тушунчасини тўлиқ очиб бермайди.

Назаримизда, терговга қадар текширув тушунчасини шакллантиришда уни амалга ошириш шаклини белгилаш билан боғлиқ масалани четлаб ўтиб бўлмайди. Бу борада ҳам олимлар томонидан турли фикрлар билдирилган. Баъзи муаллифларнинг фикрича, терговга қадар текширув нопроцессуал усуллар ёрдамида амалга оширилса⁹, бошқа олимлар унинг аксини таъкидлашган. Масалан, К.И. Мигушиннинг таъкидлашича, “терговга қадар текширув босқичи жиноят-процессуал фаолиятнинг мажбурий ташкилий қисми ҳисобланади ва процессуал характерга эга бўлади”¹⁰. Бу фикрни бошқа айрим муаллифлар ҳам қўллаб-қувватлашади. Бироқ, ушбу фикрдан фарқли бўлган бошқа нуқтаи назарлар ҳам мавжуд. Унинг тарафдорлари терговга қадар текширув босқичида билиб олишнинг эркин усулига таяниш, жиноят тўғрисида ахборот йиғишда мутлақ ихтиёрий процессуал бўлмаган усуллардан фойдаланишни таклиф этади.

Яна бир эътибор қаратишимиз лозим бўлган ҳолат бу – одатда илмий ва ўқув

адабиётларида терговга қадар текширувга жиноят ишини қўзғатишнинг таркибий қисми, тузилмавий элементи сифатида қаралади. Боз устига бу босқичда жиноят процесси тадқиқотчилари гўёки “жиноят ишини қўзғатиш” атамасини “терговга қадар текширув” атамасига алмаштирадилар, уларга тенг кучли ва бир-бирининг ўрнини босадиган деб қарайдилар¹¹.

Ушбу олимларнинг фикридан маълум бўладикки, терговга қадар текширув жиноят процессининг биринчи ва зарурий босқич бўлиб, унда терговга қадар текширувни амалга оширувчи орган ходими, суриштирувчи, терговчи ва прокурор жиноят ишини қўзғатиш учун сабаб ва асос мавжудлигига доир масалани ҳал қилади, жиноят аломатлари аниқланганда жиноят ишини қўзғатади ёки мавжуд асосларга кўра жиноят ишини қўзғатишни рад этади.

Айнан мазкур оимлар, жиноят ишини қўзғатиш босқичидан аввал жиноят процессининг мустақил институт мақомига эга бўлган терговга қадар текширув босқичи мавжуд бўлиб, у келгусида жиноят ишини қўзғатиш босқичини жиноят процесси босқичларидан чиқариб ташлайди деган хулосага келишимизга туртки бўлди. Яъни, жиноят ишини қўзғатиш босқич сифатида эмас, балки, терговга қадар текширув босқичи якунида қабул қилинадиган қарорлардан бири сифатида сақланиб қолади.

Терговга қадар текширув тушунчасига доир таърифларнинг кўплиги ўрганилаётган институтнинг кенг

⁹ Қаранг, масалан: Рогаткин А., Петрухин П. О реформе уголовно-процессуального права // Законность. –1996. –№ 2. – С. 42.

¹⁰ Мигушин К.И. Досудебное производство как стадия современного уголовного процесса России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 2004. С. 10.

¹¹ Гирько С.И. Деятельность милиции в уголовном процессе. – М., 2006. – С. 235-236.

қамровлигидан дарак бериши билан бирга, унинг қай даражада мураккаблигини ҳам кўрсатади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, жиноят ишини қўзғатиш босқичи доирасида амалга ошириладиган текширув фаолияти натижаларига кўра фақатгина жиноят ишини қўзғатиш ёки жиноят ишини қўзғатишни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилинмайди. Масалан, ушбу босқичда ариза ва хабарларнинг қайси юридик жавобгарлик турига ёки иш юритиш қайси орган ваколатига тааллуқлилиги бўйича ҳам қарор қабул қилинади. Қолаверса, жиноят тўғрисидаги аризалар ва хабарларни кўриб чиқиш, назаримизда жиноят процессининг мустақил, дастлабки қисми бўлиб, унда алоҳида мустақил босқични тавсифловчи барча аломатлар мавжуд.

Ўз навбатида, терговга қадар текширув институти жиноят-процессуал ҳуқуқ соҳасида мустақил институт сифатида намоён бўлса-да, амалдаги Жиноят-процессуал кодексида терговга қадар текширув органлари жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар гуруҳига киритилган.

Бизнингча, терговга қадар текширув органларининг жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар гуруҳига киритилиши қонун нормалари ўртасидаги коллизия ҳолатларни вужудга келтиришга сабаб бўлмоқда. Зеро, амалдаги Жиноят-процессуал кодекси талабларига мувофиқ, жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органларининг фаолияти бевосита жиноят иши қўзғатилганидан кейин бошланади. Терговга қадар текширув

органларининг фаолияти эса жиноят ҳақида хабар келиб тушган вақтдан то жиноят ишини қўзғатиш ёки қўзғатишни рад этиш тўғрисида қарорлардан бири қабул қилинганида яқунланади. Яъни, терговга қадар текширув органлари жиноят ишини юритишга масъул бўлган давлат органлари ва мансабдор шахслар гуруҳига кирмайди.

Ушбу ўзгартиришларнинг Жиноят-процессуал кодексига киритилиши терговга қадар текширув жараёнининг тартибга солинишига ва янада самарали ташкил этилишига хизмат қилади.

Таъкидлаш ўринлики, терговга қадар текширув институти шахс ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилишнинг қонуний кафолати бўлиб, ариза ёки шикоят билан мурожаат қилган шахсларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш билан бирга, келгусида жиноятчиликнинг олдини олишда *ижтимоий-сиёсий, жиноят-ҳуқуқий ва жиноят-процессуал* жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Терговга қадар текширувнинг *ижтимоий-сиёсий* аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

- терговга қадар текширув натижасида қабул қилинадиган қонуний ва асосли қарор фуқароларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятига бўлган ишончи янада мустаҳкамлайди;
- фуқаролар ўртасида юзага келган низоли вазиятлар тез ва қонун йўли билан бартараф этилади;
- терговга қадар текширув натижаси бўйича фақат тегишли ваколатларга эга давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан қарорлар қабул қилинади.

Терговга қадар текширувнинг *жиноят-хуқуқий* аҳамияти шахснинг содир этган жиноятини квалификация қилишнинг умумий белгиларини ва содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш қайси юридик жавобгарлик турига тегишли эканлигини аниқлаш билан боғлиқ ҳолатларга ойдинлик киритиш, шунингдек, шахснинг қилмишида жиноят таркиби мавжуд бўлганда ЖКнинг айнан қайси моддаси, қисми ва бандига тааллуқли эканлигини белгилашдан иборат.

Терговга қадар текширувнинг *жиноят-процессуал* аҳамияти қуйидагилардан иборат:

- жиноят содир этган ҳар бир шахсга адолатли жазо берилиши ҳамда айби бўлмаган ҳеч бир шахс жавобгарликка тортилмаслиги ҳамда ҳукм қилинмаслиги учун айбдорларнинг фош этилиши;
- иш бўйича тўпланган барча далиллар ва маълумотлар чуқур таҳлил қилиниб, баҳо берилиши ҳамда улар асосида тегишли хулоса чиқарилиши;
- терговга қадар текширув иштирокчиларининг ҳимояланишга доир конституциявий ҳуқуқларининг амалга оширилиши, шунингдек, жиноят процессининг бошқа иштирокчиларини ҳуқуқлари ва қонуний манфаатлари таъминланиши;
- терговга қадар текширув жараёни якунидан манфаатдор бўлган процесс иштирокчиларида қонунда белгиланган муддат давомида ваколатли мансабдор шахсларнинг жиноят ишини қўзғатиш, қўзғатишни рад этиш ёки тегишлилигига қўра юбориш тўғрисида чиқарган қарори устидан прокурорга шикоят қилиш ҳуқуқининг юзага келиши;

– фуқароларнинг қонунга зид равишда жиноий жавобгарлик ва жазога тортилмасликлари учун процессуал кафолатлар яратилиши¹².

Хулоса қилиб айтганда, терговга қадар текширув институти жиноят процессининг алоҳида мустақил босқичи сифатида ажратилиши лозим. Зеро, у судга қадар иш юритишнинг бирламчи босқичи бўлиб, ўз ичига терговга қадар текширув фаолиятини амалга оширишдан иборат жуда мураккаб ва масъулиятли вазифани олади. Бу эса алоҳида иш юритиш бўлиб, унинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ процессуал ва нопроцессуал фаолиятлар ўзаро бири-бири билан туташади. Ушбу босқич жиноят процессининг бошқа босқичларидан юқоридаги хусусиятлари билан тубдан фарқ қилади.

¹² М.Д. Ботаев. Терговга қадар текширув институти такомиллаштириш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.автореф. – Т. 2020. Б.54.

References:

1. Мирзиёев Ш.М. Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир // Халқ сўзи. – 2019. – 9 дек.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 августдаги “Суд-тергов фаолиятида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини янада кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6041-сон Фармони. Электрон манба. Кириш йўли: <https://lex.uz/docs/4939467> (мурожаат санаси: 17.11.2022 йил).
3. Ўзбекистон Республикасининг “Суриштирув институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида” 2017 йил 6 сентябрь ЎРҚ-442-сон Қонуни. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами-2017. – 36-сон, 943-модда.
4. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. Электрон манба. Кириш йўли: <https://lex.uz/docs/111460> (мурожаат санаси: 17.11.2022 йил).
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.1. Таҳрир ҳайъати: М.Аминов, Б.Аҳмедов, Ҳ.Бобоев ва бошқ. – Т., 2000. – Б. 736.
6. Рашидов Б.Н. Терговга қадар текширув: Маърузалар курси / Масъул муҳаррир юридик фанлар доктори, профессор М.А.Ражабова. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2018. – Б.149; Danie Kloppers herstellende geregtigheid in gevalle. Litnet Akademies, Joernaal vir die geesteswetenskappe,14 (1) 345-373, 2017.; KL.De Klerk. The role of the victim in the criminal justice system/How victims rights extension led to restorative justice. University of Pretoria, 2013. P145
7. Иноғомжонова З.Ф. Жиноят процесси. Умумий қисм. – Т., 2008. – Б. 285; Умарханов А.Ш. Одил судловга кўмаклашувчи шахслар хавфсизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий чоралари. –Т., 2005. – Б.76.; Чутбоев М.Р. Гумон қилинувчи ва айбланувчи ҳуқуқларини чеклашнинг халқаро тажрибаси: Ўқув қўлланма. – Т.,2014. – Б.77.
8. Рогаткин А., Петрухин П. О реформе уголовно-процессуального права // Законность. –1996. –№ 2. – С. 42.
9. Мигушин К.И. Досудебное производство как стадия современного уголовного процесса России: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Н. Новгород, 2004. С. 10.
10. Гирько С.И. Деятельность милиции в уголовном процессе. – М., 2006. – С. 235-236.
11. М.Д. Ботаев. Терговга қадар текширув институтини такомиллаштириш. Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.автореф. – Т. 2020. Б.54.